

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌԵԺԵ · 1866 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ · — ՅՈՒՆԻՍ

ԵՐԱԶ ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՅՍԵՐ

(3 յունիս 713)

Սովորաբար քնացողքն կարծուին երազատես, բայց բարոյապէս խօսելով արթնութեան ատեն երազ տեսողք աւելի շատ են, երբ չըլլալու կամ շատ անստոյգ ու դիպուածական կամ չափազանց բաներ կու մտածեն, կու յուսան, կ'ուզեն կամ կ'ատեն: Այսպիսի քուն կամ երազն ալ գրեթէ բնական քնոյ և երազի պէս հասարակ է մարդկան, թէ և ոմանք քիչ ոմանք շատ տեսնեն. իսկ իր ազդեցութիւնն աւելի զօրաւոր է իր բերած երբեմն ուրախութեամբն և շատ հեղ տխրութեամբ: Բան մը երազել փափագով և յուսով և գտնել զայն, մեծ բաղդ մեծ ուրախութիւն է. երազել և չգտնել տխրութիւն է. առանց երազելու՝ գտածը կորուսանել աւելի մեծ և ստոյգ տխրութիւն է. իսկ երազել և գտնել, յետոյ դարձեալ այն փափագած և գտածը ե-

րազի պէս կորուսանել տխրութենէ ալ վեր է, ցաւալի ախշութիւն է: Այսպիսի է մեր պատմելու երազն ալ. ուրուն նման ստատիկ՝ իրաւ քիչք երազած և կրած են, բայց շատեր կան որ պզտի չափով մ'ասոր կու նմանին, գոնէ երազին մէկ մասովր: Երկրաւոր փառաց և բաղդի յեղափոխութեանց մեծագոյն օրինակ մը ցուցնելով՝ կրնայ ամենուն խրատ ըլլալ վարդան կայսեր երազը:

Այս վարդանս ինքնին երազեալ, այսինքն մտացածին կամ առասպելեալ անձ մը չէ, այլ ստոյգ և պատմական, թէ ինքն և թէ իր գլխաւոր երազն. քեզի ազգակից է, Հայկակ, և Յունաց Կոստանդնուպօլսի կայսերաց թագակից, Ը դարուն սկիզբը: Երբոր մեծին Կոստանդինուսի ցեղին պայազատու թիւնն հատաւ մահուամբ փոքր թէո-

դոսի և անոր քեռան Մարկիանոս կայսեր, կայսերութիւնն զօրաւոր կամ բռնաւոր իշխանաց ձեռք ընկաւ՝ (աւելի թրակացի իշխանաց), որք դար ու կէս տիրեցին. ասոնց վերջնութեան Մօրիկ կայսր՝ ըստ մեր պատմաց՝ Հայ էր, յօշական գեղէ Արագածոտն գաւառի¹. զասոր յաջորդ փոկասը սպաննելով անուանին Հերակլ կայսր՝ յափշտակեց ըզթագը և ժառանգեցուց իր ցեղին ամբողջ դար մը. բայց որովհետեւ թէ ինքն թէ իր նախորդաց շատերն յափշտակող եղբր էին, և իր յաջորդն ալ անարժան և ժողովրդեան անսիրելի էին, թագախնդրութիւնն կամ կայսերութեան փափագն և կռիւն՝ սովորական բան մ'եղաւ զօրաւոր և ճարպիկ իշխանաց: Ասոնց մէջ՝ եթէ ոչ շատութեամբ թոռոյ՝ բայց շատութեամբ արդեանց և ուժոյ՝ նշանաւոր էին գրեթէ բոլոր Ե-ԺԱ դարուց միջոց մեր համագլխի Հայ իշխանաւորն և զօրավարն՝ Կ.Պօլսի ինքնակալաց ծառայութեան մէջ, ինչպէս յայտնի է ամենայն պատմագիրտաց. ապա զարմանք չէր եթէ իրենք ալ (որ Յունաց կայսերութեան մէջ մեծամեծ պաշտօնակալք կամ կուսակալք և զօրավարք էին, և յունարէնը իրենց երկրորդ մայրենի լեզու ըրեր էին), բնիկ Յոյն իշխանաց հետ կայսերական թագին փափագող կամ յափշտակող ըլլային. մանաւանդ որ շատ հեղ իրենցմէ առաջ՝ թէ ազգային թէ յոյն զօրն և իշխանքն իրենց կ'ընծայէին թագը: Արդէն Հերակլի վերջին պայազատաց ատեն մէկ երկու այսպիսի անձինք փորձ փորձեցին, թէ և ոչ յաջողեցան. ինչպէս Շապուհ մը ամատուռնի կամ պարսիկ, որ երբեմն արևմտեան Հայոց զօրավար կամ իշխան էր, և յամին 667 Բ Կոստանդ (թոռն Հերակլի) կայսերէն գլուխ քայեց, բայց դիպուածով մը չուտով մեռաւ (ձիէն ընկնալով): Հետեւալ տարին Կոստանդը սպանողք իրենց կայսր ընտրեցին

զՄԺԺ, որ հաւանօրէն թոռն էր մեր ՄԺԺ Գնունի զօրավարին, որ Հերակլի ատեն քաջութեամբ և խոհեմութեամբ շատ անուանի էր. իսկ կայսր ընտրուած ՄԺԺն աւելի երևելի էր իր հասակին մեծութեամբ և զեղեցկութեամբն, որոյ համար ընտրեցին զսա սպանելոյն հակառկորդն, և խոստացան պաշտպանել. վասն զի ինքն ՄԺԺ կու հրաժարէր և յանձն չէր առնուր. և ասոնց տիրատեցութեան ալ զոհ եղաւ. և ոչ տարի մը ակամայ կայսրութեան անունը կրելով՝ թագին հետ իր թագազանդուր գլուխն ալ կորոյս (669), զոր Սիրակուսայէն (Սիկիլիոյ քաղաքէ) խաւրեցին ի Կ.Պօլս առ որդին Կոստանդայ Կոստանդին Դ. սա թէ ծննեամբ և թէ արդեամբք արժանի ժառանգ էր արթողոյն, բայց անարժան հօրը նման անարժան որդի մը յաջորդ ունեցաւ, այն է Յուստինիանոս Բ: Ասոր անկարգութեանց, անգթութեանց, և անկրօնութեան չղի մանալով իր ժողովուրդն՝ զահրնկէց ըրին (695), և տեղը նստուցին Ղեռնդ պատրիկ քաջ զօրավարը, որ հայրենեք էր յիսաւրիոյ Կիւփիկիոյ, և հաւանօրէն Հայ, ինչպէս էր անտարակոյս իրմէ ոչ շատ տարի վերջը ընտրուող և 25 տարի (717-741) կայսր եղող Ղևոն Խաւարացին. (թէպէտ վարքովն և գործքերովն իր նախորդէն՝ (Յուստինիանոսէն՝ պակաս զղուելի չեղաւ): Ղեռնդ թէ և սիրելի և արժանաւոր անձն, բայց իրեք տարիէն ետև (698) իրմէ բռնագունի մը ձեռք ընկաւ. Ապսիմար անունով Կոռիկոսցի մը տիրեց Կ.Պօլսոյ, և Ղևոնդի քիթը կտրելով, (ինչպէս Ղևոնդ ալ Յուստինիանոսին կտրեր էր) փակեց վանքի մը մէջ, և ինք զինքն անուանեց Տիրքեր Բ:

Այսպէս կայսերութեան կամ թագին խաղալիկ եղած ատեն՝ մեր վարդանն այլ իր կայսերական երազը տեսաւ: Իր ինչ տոհմէ կամ տունէ ըլլալն յայտնի չէ, թէ և յոմանց Մամիկոնեան կարծուի. անշուշտ այն Հայերէն էր որ շատոնց Յունաց ծառայութեան մէջ մտեր և յառաջացեր էին. իր հայրն այլ

¹ Ըստ Յունաց էր յԱրաբիստ քաղաքէ Կապադովիոյ, որ է ի ֆոքը հայս, և բուն ցեղն հռովմայեցի էր, Կ'ըսեն:

յունական անուամբ նիկեփոր պատ-
րիկ կոչուէր. ինքն այլ զինուորութեան
մէջ յառաջագէմ և ճարպիկ, լեզուա-
նի և գուարթ մարդ մ'ըլլալով՝ սիրելի
եղած էր ճանչուորներուն. և աւելի այս
ձիւրքերուն ուժովը՝ քան թէ քնով կամ
գինւով հարբած ըլլալով՝ երազ մը
տեսաւ, (յամին 704), որ իր կենաց
մեծ և իրական երազին պատճառն ե-
ղաւ. տեսածն էր, ինչպէս ինքն պատ-
մէր, արծիւ մը որ գլխուն վրայ կու
թռչըտէր. Անշուշտ ասիկայ նշան է, ը-
սաւ, որ օր մը ետ կայսր պիտի ըլլամ:
Եւ ինչպէս որ կ'երևի՝ միայն զինուո-
րական և աշխարհային բաներու հմուտ,
աւելի հարկաւոր բաներու անհմուտ էր.
գնաց անուանի եղած, ճգնաւորի մը
պատմելու և խորհուրդ հարցընելու:
Ճգնաւորն, որ խաբուած կամ խաբե-
բայ մ'էր, միանգամայն և մոլորամիտ
միակամանդաւան և երազագէտ մը,
վարդանայ կերպարանքէն յոյս առնը-
լով որ իրաւ կրնայ օր մը կայսր ըլլալ,
ինչպէս վերոյիշեալներն, Անտարա-
կոյս է ըսաւ կայսր ըլլալդ. բայց (հայ-
հոյանը մ'ալ աւելցուց) այս պայմա-
նաւ Աստուած քեզի կու տայ կայսե-
րութիւնը՝ որ եկեղեցւոյ Զրտուած տիե-
զերական ժողովը ջնջեն, այսինքն ա-
նոր հաստատած դաւանանքը: Վար-
դան առանց առջև ետև մտածելու, խօսք
տուաւ, որ եթէ կայսր ըլլայ՝ այնպէս
ոնէ. Եւ երազէն աւելի այն սուտ մար-
գարէին հաւատալով և վստահանալով
պատմեց իր մէկ բարեկամին եղածը և
ըլլալիքը: Բարեկամն ալ որ ճգնաւորին
պէս ցած մ'էր, ապագայ անստոյգ կայ-
սերէն աւելի՝ ներկայ ստոյգ կայսերէն
վարձք առնուլը իրեն չահաւոր գտնե-
լով՝ գնաց ասոր պատմեց լսածը: Ապ-
սիմար մէկէն բռնել տուաւ զՎարդան,
և խեւի պէս ծեծելէն ետև՝ գլուխն ալ
ածիլելով չղթայի զարկած՝ արքորեց
մինչև 'ի Էգիփալոնիա կղզի, Յունաստա-
նի արևմտակողմը:

Վախնալու մահուանէ մը ազատելով՝
վարդան տասը տարի ատեն ունեցաւ
իր երազին վրայնոր նոր երազներ տես-

ներու և դեռ յուսով սպասելու, երբ իր
արքորութեն քանի մը տարի վերջ Յուս-
տինիանոսն Ռիկոստմէտ, այսինքն Պըն-
չաան (քիթը կտրած) կատղած գազանի
պէս փախչելով իր արգելանէն՝ որ էր
Գերսոն քաղաքն Ղրիմու, նախ խաղրաց
ապաւինելով, ապա Բուլղարաց, և ա-
տոնցմէ զօրք առնելով եկաւ պաշարեց
առաւ իր հին թագաւորանիստ քաղա-
քը և թագը (705). բռնեց զԱպսիմար
որ փախեր էր, և անոր նախարդ Ղեոնդ
կայսեր հետ մէկտեղ բերելով, և ամեն
խայտառակութիւն տալով, կրկիսին
մէջ դետնի վրայ ձգեց կոխկրուտեց,
մինչդեռ յիմարած ժողովուրդն սաղմո-
սին խօսքը իրեն յարմարցընելով կու
պոռչըտար. « Ի վերայ իժի և քարբի
» գնացես դու, զառւիժն (Ղեոնդ) և
» զվիշապն (Ապսիմար) առ ոտն կոխեաւ
» ցես ». յետոյ ուրիշ գազանաց ամբի-
թէտորոն մը տանել ու զվխատել տը-
լաւ զանոնք: Իսկ ինքն իր տղեղ կեր-
պարանաց ծածկոց մը ննարեց, ոսկե-
դէն քիթ մը. զոր ամեն անգամ հա-
նած ատեն, կ'ըսեն, սոսկալի գազա-
նական կատարութիւն մը կ'իմանար,
և գազանէ աւելի անգութ և անկար-
ծելի կոտորածներ ըրաւ իր երկրորդ
անգամ վեց տարի թագաւորութեանն
ատեն. սատանայական լրբութեամբ մի
Աստուծոյ դէմ երդուած էր իր ամեն
հակառակորդներէն վրէժ առնուլ. և ոչ
միայն անոնց, հապա շատ անմեղաց ալ
չարաչար տանջանք և մահ հասուց. ա-
րիւնոտ աշացն առջև կրօնքը սրբազան
բան չէր երևէր. ոչ միայն կայսրութեան,
այլ և մարդկութեան զգուանք և ցու-
ցանք մ'եղաւ, ուսկից ամենքն գանէին
և դողային: Յետ ջարդելու ջնջելու
Է. Պօլսի և անոր մօտ տեղերու մէջ իրեն
թշնամի սեպածները, բոլոր ոխը դար-
ձուց իր արքորանաց տեղայն (Գերսո-
նի) բնակչացը վրայ. որովհետև հոն
նոնց մէջ եղած ատեն միշտ կու սպառ-
նար թէ երբ ազատութիւն գտնեմ՝ ըզ-
ձեղ պիտի չարչարեմ, անոնք ալ ուզե-
ցին զինքը հալածել, և հազիւ թէ փա-
խեր էր անկէ. հիմայ բոլոր նաւերը

ժողովեց և զամենքը ստիպեց որ դան
յօգնութիւն. ինչուան, կ'ըսեն, 100,000
մարդ լեցուց նաւերուն մէջ և զրկեց 'ի
ֆերսոն, գլուխ գնելով Ստեփանոս ա-
նուամբ դաշնամարտ մարդ մը՝ զոր ան-
ողորմութեանն համար ամենքն (ան-
միբղոս) կոչտ կամ կատղած կոչէին,
և պատուիրեց որ ֆերսոնի բնակչաց
մէկն այլ ուղ չթողու, և անոնց տեղը
աքսորածներով լեցուի: Այս աքսորե-
լոց մէկն այլ ըրաւ երազատես վար-
դանը, կեփալնիա կղզիէն հանելով և
հոս քշելով:

Թողունք հոս յիշել ֆերսոնի մէջ և
դած ահեղ կոտորածը, և անկէ ապրած
ու նաւով դէպ 'ի Կոթլիս զրկուած տը-
ղայոց և մարդկանց կորսուիլը նաւակո-
ծութեամբ Սեւ ծովուն մէջ, որոց թիւը
կ'ըսեն (գուցէ չափազանցօրէն) 63,000
էր, թէ և մէկտեղ սեպուին նաւատիր
և զօրականք: Ղիսկնին հարիւրաւոր
մղններով հեռու ծովեղբրներ ծփա-
լով զարնուեցան երկայն ատեն: Կատա-
ղին Ստեփանոս՝ որ քան զՊնչատն նը-
ւազ կատղած էր, աչք գոցեր էր որ
մաս մը 'ի բնակչաց ֆերսոնի փախ-
չին, և իրեն տեղ վերակեցու թողեր
էր զեղիա՝ կայսեր զինակիրը. երբ այս
փախչողներն լսեցին որ Ստեփանոս նա-
ւակոծեալ խեղդեցաւ, սկսան դառնալ
իրենց ամացի հայրենիքը. բայց գազա-
նացեալ կայսրն այլ լսելով անոնց ապ-
րիլը՝ նորէն զօրք խաւրեց վրանին. ա-
նոնք յետին յուսահատութեամբ զի-
նուած, և խաղրաց օգնութեամբ՝ ջար-
դեցին կայսեր զօրքը, և միաբերան ա-
նէճք ու նզովք կարդալով այնպիսի հրէ-
չի մը վրայ, ուղեցին զեղիա (որ իրենց
կողմը դարձեր էր) կայսր անուանել.
սա փախնալով հրաժարեցաւ: Ահա այն
ատեն միաբանեցան և կայսր կանչեցին
ու գրին զվարդան, անուան այլ փոխե-
ցին 'ի փիլիպպիկոս, զոր սխալ ըսելով
և գրելով ոմանք՝ փիլիպպիկ անուանեն,
ոմանք փիլիպպոս, և ոմանք 'ի մեր
պատմչաց այլ փիլիպպոս: Այս բանս և
վաւ 711 տարւոյն վերջերը. վարդանայ
կրազն ստուգուեցաւ, բայց ոչ բոլորու-

վին և ոչ կարծածին չափ երկայն և յա-
ջող:

Այս վայրկենէն ետե ցուստինիանոս
կայսեր անդադարելի կատարութիւնն
և տաղնապը նկարագրել՝ գրեթէ ան-
կարելի է. առջի գործքն եղաւ մէկէն
վաղել երթալ եղիայի տունը. անոր
երկու անմեղ երեխայ տղայքը իրենց
մօր գրկին մէջ ինքն իր ձեռքով սպան-
նեց, մայրերնին այլ մահուանէ աւելի
մեծ նախատանաց մատնեց. յետոյ չու-
տով նոր նաւախումբ մը կազմեց՝ ամե-
նայն պատերազմական զործիքներով
լրցուց, Մօրոս անուամբ մէկու մը յանձ-
նեց սաստիկ սպառնալեօք որ երթայ
գֆերսոն հիմնայատակ ընէ, և ոչ մանր
տղայոց խնայելով, անանկ որ ոչ կեն-
դանի մնայ, ոչ չէնքի նշան մը, այլ վար-
ուցանի տեղ դառնայ: Մօրոս տիրոջը
բաղձանաց համեմատ շուտով հասաւ
'ի ֆերսոն, և սկսաւ պարիսպը ծեծել
ու փլցընել. բայց յանկարծ խաղրաց
գունդ մը վրան հասաւ, դադրեցուց.
Մօրոս տեսնելով որ կամ ասոնցմէ պի-
տի ջարդուի, կամ յետ դառնալով կայ-
սեր բարկութեան զոհ պիտի ըլլայ,
ինքն ալ ֆերսոնացուց կողմը դարձաւ,
միացաւ անոնց հետ. նոյն միջոցին վար-
դան այլ խաղրաց կողմէն գալով նոր
զօրագնդով մը նորէն կայսերական պա-
տուով ընդունուեցաւ: ցուստինիանոս
կու զարմանար իր նաւերէն լուր մը չառ-
նելուն, և կասկածելով անհամբերու-
թեամբ մնացեալ զօրքը ժողովեց, գունդ
մ'ալ 'ի Բուլլարաց օգնութիւն առաւ, և
գնաց ցամաքէն մինչև 'ի Սինոպ. հոնկէ
տեսաւ որ նաւատորմիդն առագաստա-
բաց կու գայ դէպ 'ի մայրաքաղաքն. նաւ
մը խաւրեց ընդառաջ լուր բերելու.
լուրն աս եղաւ որ աքսորեալն վարդան
կայսր եղեր է և կու գայ Կոթլի վրայ:
Հոս վերջին անգամ ցուստինիանոս ու-
կի քիվմն ընկաւ, և բոլորովին գազա-
նացաւ. անհանգիստ և անդադար վա-
զեց դէպ 'ի մայրաքաղաքն, բայց տե-
սաւ որ վարդան իրմէ առաջ հասեր
տիրեր է. նոյն երազութեամբ դարձաւ
'ի Դամաստրիս՝ որ ֆաղկեզոնի (Դաստր-

քէօյ) և Նիկոմիդիոյ (Ինքնիմա) մէջ՝ տեղն է, բայց հօն ալ վարդանայ վախն և սուրն հատեր էր. վասն զի հօս խաւրեր էր զեղիա, որ երբեմն իրեն տէրը պաշտպանող զէնքերը անոր կենաց վրիժակ ընէ. Եղիա տեսաւ որ այն իր կատրած հին տէրն պատրաստուեր է պատերազմի, մօտեցաւ անոր ցոյն և Բուլդար դօրաց, և իմացուց որ ինքն պատերազմի համար եկած չէ, այլ զիրենք ապառեղեանանկ այլանդակ հրէշիմը ձեռքէ և խոտտացաւ նոր կայսեր շնորհքները: Մէկէն իր կողմը դարձան դիմացի գունդերն այլ. քթակոտոր կայսեր ուրիշ բան չմնաց՝ բայց յուսահատ փախուստ. սակայն շուտով վրայ հասաւ իր քաջ բայց տիրանենգ զինակիրն (եղիա), մազերէն բռնեց քաշեց և իր դաւաճան սրովն կտրեց այն գոռող գլուխը՝ որ 26 տարիէ վեր ահով դողով և անբաւ արեամբ լցուցեր էր դժով և դցամար արեւեւեան բնդարձակ կայսերութեանն, և խաւրեց առ վարդան: Նոյնպէս սպանուեցաւ Յուստինիանոսի առաջին պաշտօնեայն և գլխաւոր պատրիկն վարազբակուր, որոյ անունն յայտնէ թէ ազգաւ Հայ կամ վրացի էր: — Մօրոսի և Յովհան ճընճղուկ ըսուած մէկու մը յանձնուեցաւ աւելի անգութ և սրտակտուր գործ մը. սպաննել զՏիրեր՝ զորդին Յուստինիանու. իրաւ հրէշի մը ձագ էր սա՝ բայց դեռ անփնտս անմեղ ձագուկ մը, վեց տարեկան, զոր մօմն (Անաստասիա) փախուցեր էր Ս. Աստուածածնայ եկեղեցի մը, և վրան գլուխը սրբոց նըշխարքներով լցուցեր էր, մէկ թաթիկովը խորանը բռնել տուեր էր, մէկալովը Գրիստոսի աշխարհակեցոյց խաչին կտոր մը. ինքն մօմիկն ալ խորանին դռան առջև պահապան կեցած՝ վայրկենէ վայրկեան կու սպասէր սրտաթափ սև վայրկենին. և ահա անողորմ՝ դահիճքն ներս թափեցան: Անաստասիա վազեց ընկաւ պլլըւեցաւ Մօրոսի ոտքերուն, լալով ճչալով ողորմութիւն կու կանչէր. բոլոր տաճարն, կրնամք ըսել թէ բոլոր բնութիւնն իսկ ողորմու-

թիւն կու մտարար անմեղ գառնուկի մը համար. բայց այն օրերը միայն մարդկոնց սրաէն վերցուեր էր ողորմութիւնն. մինչդեռ մօմն Մօրոսի կու պաղատէր, անգին անուանեալ ճնճղուկն գիշատիչ անզղ դարձած՝ տղուն վրայէն սրբազան մատուիրները վերցընելով, և կէս մ'ինքն իր վրին անցընելով՝ քաշեց երեսայն ինչուան եկեղեցւոյն դուռը, աստիճաններուն վրայ ձգեց մերկացուց, մորթեց, տարաւ թաղեց ուրիշ եկեղեցւոյ մը մէջ: Անով մարեցաւ Հերակլեան ցեղն, ամբողջ դար մը ինքնակալ լելով վեց թագաւորներով. որոց վերջնոյն (Յուստինիանու) ազեղ գլուխն՝ յետ խայտառակութեւ ի կ. Պօլիս՝ զրկուեցաւ մինչև ի Հոռով, և հօն ալ ժողովրդը դեան ուրախութեան պատճառ եղաւ:

Այս ուրախութիւնը երկարատև չըրաւ վարդան, ինչպէս կու յուսացուէր. վասն զի իր խոտումանը վրայ չարաչար հաւատարիմ կենալով՝ անհաւատարիմ եղաւ իր պատուոյն և կրօնից. սուտ ճրչնաւորին ըսած ին համեմատ ջանաց միակամեայց մուրութիւնը ծաւալել յարեւելք բոլոր. ուղղափառ եպիսկոպոսները հալածելով և մուրեւախներ դնելով տեղերնին, ժողովակ մ'ալ ընել և դատապարտել սուաւ 9 սուրբ Ժողովր, և իր խելքը դիր մ'ալ գրեց ի Հոռով առ սրբազան հայրապետն, զոր ամենքն արհամարհելով մերժեցին, և ինչուան զէնք առնելով իր խաւրած զօրքը ջարդել կ'ուզէին, եթէ Ս. Պապն չարգելուր: Միայն մէկ բարի հովուի մը խնայեց վարդան. ասիկայ էր Ռաւեննայի աքերպիսկոպոսն ֆելիքս, զոր Յուստինիանոս կուրացուցեր և արսորեր էր ի փերսոն վարդանայ հետ, որ պանդխտութեան և թշուառութեան ընկեր ունենալով զնա՝ սէր կապեր էր հետը. և երբ կայսր եղաւ՝ դարձուց իր աթոռը շատ ընծանքերով. (որոց մէջ կար պղծութիկ ոսկեղէն թագ մը՝ անգին գոհարներով զարդարած, որուն համար Հըրեայ մը ըսաւ յետոյ Մեծին Կարողս՝ թէ բոլոր Ռաւեննայի չքնաղակերտ մայր եկեղեցիէն աւելի կ'արժէ):

իր երազին և երազահանին միայն հաւատացող և ինչուան կրօնքն ալ արհամարհոյն՝ ի հարկէ ուրիշ ազնիւ ըզգացմունքներէր կրնար ունենալ պէտք չէ փնտռել, թէ արդեօք յիշեց վարդան իր ծագումը, որ ցեղէ, որ ազգէ ըլլալն, և բրաւ բարիք մը իր նախնական հայրենեացը։ Ընդհակառակն կ'իմացընեն պատմիչք, որ նեղեց զՀայս, և շատ գաղթական հանել տալով ՚ի Մեծ Հայոց՝ քչեց Գ և Գ Հայոց կողմերը, որ են Մալազիա և Խարբերդ. որոց տիրելով Արաբացիք՝ ընդունեցան և տեղ տուին Հայոց. ասոնք ալ յօժարութեամբ միաբանեցան զիրենք ընդունողաց հետ։ Թերեւս ասով աւելի քաջալերուեցան Արաբացիք փոքր Ասիոյ զանազան կողմերը կոխելու, ինչպէս Բուլղարք ալ ինչուան Կ.Պոլսոյ մօտ սահմանները աւրելու և այրելու։ Վարդան՝ ոչ իր անուն, ոչ իր պատւոյն և ոչ իր առջի տուած յուսոյն համեմատ՝ քաջութիւն ցըցուց ասոնց դէմ. այլ կարծես թէ իր երազածը և չերազածը ստուգել ուզելով ինք զինքը թողուց բաղդին գիրկը, և միայն անոր ցուցած փափկութեանցը մէջ թաղուեցաւ. իր նախորդն (Յուստինիանոս) անչափ բռնաբարութեամբ և կոտորածներովը՝ անբաւ ստացուածք և հարստութիւն ժողովր էր, որովք շատ քաղաքներ կրնային շինուիլ, և շատ բանականք զինուիլ. վարդան իր կայսերութեան մէկ ու կէս տարուանը մէջ՝ գրեթէ բոլորն ալ մխեց, անչափ և անկարգ զեղխութեամբ, որովք շատ խայտառակութիւն, մշտս և մեղք հասուց շատոնց. և եթէ դեռ արտաքին սիրուն կերպարանքը և ճարտար ու բանիւրուն խօսուածքը պահած չըլլար, ան չուշտ և ոչ այն 18 ամիսը կու թազաւորէր։ Բայց ինքը մեծ յոյս ունէր՝ իր խաբեքայ մարգարէին վստահացած՝ որ երկայն տարիներ պիտի կայսերութիւն վայելէ։ — Սակայն եթէ այն կարծեցեալ տարիներն այլ այդպէս վատութեամբ պիտի անցընէր, պէտք է մեր ազգութեան և մարդկութեան պատւոյն համար դո՛ւ ըլլանք՝ որ յոյսը

պարապ ելաւ, և չուտով հասաւ իր երազին վերջը, կամ նոր և անակնկալ երազ մը, որ պատմութեան ամենէն հիացուցիչ և հաջողցիլ երևոյթներէն մէկն է, կենաց նշանաւորացոյն յեղափոխութեանց մէկն, բարոյականի զարմանալի երազ մը. յորում կրնամք բովանդակ մարդու բնութիւնը կամ փափաքները նկատել ՚ի վարդան և խրատ առնուլ։

Աշխարհիս մէջ անշուշտ շատերն փափագեր և երազեր են, բայց խիստ քիչ եղած են վարդանի նման այսպէս յանկարծօրէն և այսչափ մեծ փառքի, իշխանութեան և բարեաց հասնողք. երկու անգամ աքսորուած և շատ հեղհաղիւ մահուանէ ազատած, մանաւանդ անանկ բռնաւորի մը (Յուստինիանոսի) ձեռքէ, որուն զոհ եղան աւելի ապահովագոյն կեանքեր. և երկրիս ամենէն բարձր և փառաւոր գահոյիցը վրայ նըստած, որ այն ատեն գիպուածով մ'ալ (զոր վերն յիշեցի) անբաւ գանձով և հարստութեամբ լեցուած էր. զասոնք՝ անկարծ բաղդ գտնողի մը պէս անկուշտ կերպով վայելելը բաւական չսեպելով, ուզեց վարդան (մէկ քանի շատ անուանի եղած փափկակեաց և զեղի մարդկանց նման) մէկ օրուան մէջ փորձել զգալ այն ամենայն բարիքը՝ որուն-կրնայ բաղձալ մարդուս սիրտն և բնութիւնն, միայն ներկայ կեանքը մոռած լով. մէկ օրուան մը մէջ բովանդակել իր աշխարհակալ կայսերութեան կարելի փառքը և վայելքը. այս եղաւ իր մեծագոյն երազն, որ ուղածին պէս սկսաւ, չուղածին պէս լմնցաւ։ Այն օրն էր Քրիստոսի թուականին 713 տարւոյն յունիս ամսոյն երեքը, Հոգեգալստեան տօնին նախընթաց օրն (չաբաթ), զոր ոմանք Կ.Պոլիս քաղքին հիմնարկութեան օրն կ'ըսեն, և այն ժամանակի սովորութեան համեմատ Քաղաքին Ծննդոց օրն¹, բայց ըստ այլոց նոյն ինքն վարդանայ ծննդոց տարեդարձ օրն էր։ Այս օրս ուզեց իր ա-

¹ Γενέθλιος τῆς πόλεως ἡμέρα.

ուրց մէջ նշանաւոր ընել, և եղաւ ուղածէն շատ անգին. նշանաւոր բոլոր կայսերաց, դարուց, ազգաց և մարդկութեան աւուրց մէջ: Առտուն՝ քաղքին մեծ կրկէսը՝ (Աթ մէյտանը) զարդարել տուած ըլլալով՝ մեծահանդէս և փառազարդ կառարչաւ մ'ընել տուաւ 'ի զուարճութիւն աշխարհախումբ ժողովրդեան. յետոյ նոյնպէս մեծահանդէս և սխրալի հեծելութիւն՝ մը, յորում անշուշտ ինքն ալ իր անուան համեմատ՝՝ ահիպարանոց և սիգաշարժ և ոսկէզարդ երիւարի մը վրայ նստած, աւելի իր նախնեաց սեփական ճարպիկ նստուածքով և վագուածքովը կ'ըզմայլեցընէր տեսողները՝ քան իր և իր ձիուն և իրեն անմիջապէս քովէն գացողներուն վրայի ակնձխտիղ և մեծահարուստ զարդուց և սպառազինութեանց փայլմամբ. որովք՝ երկրիս երեսէն սահող արեւու մը պէս կ'անցնէր քաղքին մէկ ծայրէն մինչ 'ի մէկայլ ծայրը. և շատ աշխարհակալներու չըրքած մեծութիւնը ցուցընելով՝ ինքն որ հազիւ աշխարհագիւտ կրնար ըսուիլ, հազար հատ յաղթութեան և փառաց նշան դրօշներ օդուն մէջ բարձրացուցած տանել կու տար. հազար այլ երաժիշտ, մեծամեծ և բարձրաձայն փողերով և փանդումք՝ այնպէս կու թնդացընէին չորս դին, որ կարծես թէ ոչ քաղքին հիմնարկութիւնը հըռչակել՝ այլ անոր հիմերը դուրս հանել կ'ուզեն. փողերէն և փանդիւններէն աւելի կը տիրէր ուրախական և հանդիսական ձայն ժողովրդեան, որ իբր թէ առանց ոտքի հեղեղաբար հեծելոց քովէն և ետեէն կ'երթային: Այն օր Կ.Պօլիս նեղ եկաւ իր ժողովրդեան, կայսերութիւնն՝ վարդանայ սրտին: Օրուան մէկ մասն փառաց փայլման և վայելից նուիրելով, մէկայլ մասն այլ փափկութեան վայելից պահուած էր. նախ գրնաց մտաւ Զեւքսիպպեան ջերմուկը ըսուած բաղանիքը, որ կայսերական պա-

լատան և Ս. Սոփիայի միջոցն էր. յետոյ կարգն եկաւ կերուխումի, ուր երկայն ժամեր անցուց իր պալատան մեծամեծաց հետ. և ինչ որ այնպիսի օրուան մը համար կրնայ մտածուիլ և պատրաստուիլ՝ կար սեղանոյն վրայ, 'ի հարկէ չափէն շատ և շատ աւելի. ուր նստած ատենն՝ վարդան դեռ վարդան կայսրն էր, սիրտն առջինէն աւելի ուռած մեծցած, թերեւ քան զհաբուգդդոնոսը և զգաղտասար մեծափառք և մեծավայելք կարծելով զինքը. իսկ անկէ ելած ատեն, աւաղ, ոչ թէ արեւելքի կայսեր, ոչ թէ Մշոյ գեղի մը յետին վարդանին շնորհքն այլ չկար վրան, այլ կ'ամաչեմ ըսելու՝ թէ նուաստացեր էր քան զանբան. խոկած խանդրած տիկ մ'էր դարձեր, աւելի զինուով քացխած քան կերակրով փրոած: Այսպէս լմնցաւ ցորեկուան հանդէսն երկրնաւով 'ի մէջ ջահերու գիշերուան. որոյ մէկ հատիկ հարկաւոր վայելք պիտի ըլլար խոր և երկար քուն մը. որու մէջ յիրաւի ընկաւ թաղուեցաւ շատ խոր, թէ և ոչ շատ երկար:...

Բայց ով մարդկային ընութիւն, այդպէս մեծապէս պատուեալ քու հաստողէդ յԱստուծոյ, քու բարակ և հրեշտակամօտ ազնուութիւնդ ինչպէս կըրնայ այսպիսի թանձրանալ և կոպտատարազ խոզի ու վարազի երևոյթ մ'առնուլ. մանաւանդ թէ անոնց բարքն և ախորժակը՝ քան թէ կոշտ կերպարանք:— Այս էր քու երկայն ատեն երկնած երազդ, ով յանկարծաբաղդ կայսր վարդան. այս էր քու անդրաժայրագոյն փառքդ և վայելքդ:— Տառապեալ մարդիկ իրենց տառապանաց և օրական աշխատանաց ու տրտմութեանց անոյշ գեղ մը մխիթարութիւն մը կու գտնեն գիշերուան քունը. քեզի՝ այդ մէկ ցորեկուան վայելքդ ու մխած գանձերդ որ կրնար հազարաւոր ընտանիք երջանիկ ընել, քանի ծանր ու տխուր պիտի ըլլայ. անոնք գոնէ այն ատեն տեսած սուտ երազներով պահ մը կու սփոփին, քու ստոյգ երազդ քեզի ոչ չափ անտանելի պիտի ըլլայ՝ երբ աղէկ

1 Cavalcade, ՏՃ. Պիւիւ:

2 Փիլիպպոս Զեւքեր ըսել է:

մ'արթըննա... Արթընցիր, ով վատարադը վարդան, ով կարծօրեայ կայսրը. վասն զի ահա քու վերջին խնջոյից տաճարիդ պատէն այլ բաղտասարեան ձեռք մը դուրս ելած՝ կու գրէ կայսրութեանդ, փափկութեանդ և ամենայն բարեացդ վերջ ու վախճան: Կամ գոնէ, եթէ կրնաս, դարձեալ երազէ, գլխուդ նոր գալիքը. մտիկ դիր պահ մը խղճիդ. լսէ եկեղեցւոյ և ժողովրդեան մէջ ծածուկ փսփսուք մը, տհաճութիւն մը, գանգատ մը, սպառնալիք մը քեզի դէմ. զգա մեծամեծ իշխանաց դառնութիւնը և ոխը՝ իրենց և իրենց կանանց հասուցած անարգութեանդ համար. սարսէ այն պարկեշտ հաւատաւորաց սրտագոյ աղօթքէն՝ որ իրենց աստուածանուէր կուտութեան և առանձնութեան ֆրանսերուդ վրէժը կը պահանջեն յերկնից: Թնդա մէկ մը ան որոտմունքէն՝ որ թրակիոյ վրայէն գռուալով քեզի կու մօտենայ. հոն է Գէորգ Բորափի (գուցէ քեզի պէս արեւելցի մը), վարադրակուրի տեղ Օպսիկիոնի՝ կու սակալ եղողն, որ վրադ կու խաւրէ քու դահիճդ: Եւ ահա այդ քու կենացդ և շատերու կենաց ամենէն մեծ և փափուկ օրուան հանդիսից մէջ՝ գողի կամ ցեցի պէս ծածուկ կու մօտենայ քու երջանկութեան թելը կրծելու կտրելու... արդէն պալատիդ չորս դին քննելով՝ համարձակ մուտք գտաւ. վասն զի քու պահապաններդ այլ քեզի պէս գինով խելագարած՝ զքեզ թողեր զիրենք քնոյ կամ հեշտութեան տուեր են... ահա հասաւ ինչուան քու ներքին սենեակներդ, քու ննջարանիդ, քու անկողնոյդ... Ո՛հ, հիմայ արթընցիր ըսենք արդեօք, թէ քնացիր առանց բնաւ արթըննալու...

Դեռ կու խուկար թանձր քնոյ և յոգնութեան մէջ աւաղելի կայսրն վարդան. դեռ ինքն ներսէն ուրիշ երազ կու տեսներ, դրսէն իր վրայ ուրիշ երազ կու տեսնուէր. և դեռ շատ ուշ

1 Արմեն կուտակալութեան՝ որոյ գաւառներն էին Փոլսդէա, Միւսիա, Բիւթիւնիա:

սասաիկ ցնցումէ մը թօթուելով բացաւ աշուրները... Ո՛վ ահաւոր վայրկեան, թէ և կարճ. այն մէկ ակնթարթի մէջ՝ որչափ բաներ տեսաւ և իմացաւ. ի՞նչ նորանշան և կսկծալի երազ, մանաւանդ թէ 13 տարուան տաքուկ երազոց վերջ՝ ի՞նչ ցրտասարսուռ արթնութիւն: Անկարելի անբացատրելի ափշութիւն, զարմանք, կիքը, վախ և այլափոխութիւն. — մէկ վայրկեանէն մէջ՝ մէկ մը անցուցած օրը և քնոյն անկողինը յիշեց, մէկ մ'ալ տեսաւ որ անկողնոյ տեղ՝ մեծ վերարկուի մը միջէն դուրս կ'ենէ, (որով զինքը պլլեր բերիւ էր հոն Ուսփոս՝ Բորափոսի պաշտօնեայն.) փոխանակ իր պալատան ջահերուն՝ այլանդակ լոյսեր կը շարժէին չորս դին. փոխանակննջարանին ընդարձակ ձիարձակարանը, ուր ինքն սկսեր էր այն օրուան մեծ հանդէսը. փոխանակ իր ոպաւորաւորաց՝ դահճադէմ մարդիկ. փոխանակ իր փափկութեան սպասուց՝ սուկալի սուրեր: ... Ի՛նչ, ո՞վ, ո՞ւր... ըսել չմնաց. իրան թէ սուտ, երանգ թէ արթնութիւն. ի՛նչ նոր աշխարհ կ'երեւի աչքերուս: ... Եւ ահա նոյն իսկ վայրկեանին սև և անբացուելի վարադոյր մը զամեն բան ծածկեց աչքերէն, եթէ դեռ կրնային աչք ըսուիլ անոնք, որ պահիկ մ'առաջ թանձրամած քնով գոցուած էին, հիմայ արեամբ և յաւիտենական մը թութեամբ կը պեցան: ... Երկու սայրաւոր երկաթ՝ ջուխտակ կայծակներու պէս իջան զարկին, դուրս ցատքեցուցին բիւրերը. — քանի մը կաթիլ չորցած արեան և երկու պոգալի վէրք լցին այն խարկած ու խաւարած փոսերը՝ որոնց երէկ առտուն բոլոր աշխարհիս մեծութիւնը և գեղեցկութիւնը քիչ կու գար, հիմայ անոնց ամեն զբօսանքէն և հեշտութիւններէն՝ հագիւ քանի մը դրժուարածին արտասուների կաթիլ մնաց մխիթարանք: ...

Այսպիսի ահեղ փոփոխութեան վերայ կարծես թէ ինքնին դէպքն կամ պատմութիւնն այլ հիացած՝ լռեց ծածկեց, և ինչուան հիմայ չէ յայտնած այն վայրկեանէն ետեւ մեր կուրացեալ կայ-

սեր ինչ եղած ըլլալը. իրեն՝ ուրիշ կերպով, մեզի և բոլոր աշխարհիս ուրիշ կերպով խրատ և զարմանք թողլով այս նորանշան պատահարը, փիլիսոփայիկոսի վարդապետայ ստոյգ կարծած երազը, երազ կարծած ստուգութիւնը:

Ջրարիս գործել մի՛ ձանձրանայք.

Աղնուական զթասիրտ մարդ մը իր տասուներկու տարեկան զաւկին հետ դրօսանքի երթալու ատեն, կը հանդիպին ողորմելի մարդու մը, որուն վրան գլուխը պատըռտած խոցերով լեցուն՝ ճամբուն վրայ նստած կը մուրաք: Տըղան աս խեղճ տեսածին պէս, Հայր, սա նայէ՛կ'ըսէ՛ու երեսը մէկդի դարձնելով կ'ուզէ հեռանալ ան ողորմելի տեսարանէն: Հայրը, կեցիր, կ'ըսէ, որդեակ. Աճ գմեղ աս խեղճին համար հոս զրկեց, որպէս զի ձեռքերնէս եկած բարիքն ընենք. եկու մօտեցիր հարցուր իրեն, թէ ինչէն ատ խեղճութեան մէջ ընկեր է, ու ով ունի զինքը նայող, դեղի կարօտութիւն ունի թէ կերակրոյ: — Հայր, ես չեմ կրնար անոր քովը երթալ, ինչպէս այդ բաները հարցընեմ. տեսածիս պէս սիրտս տակնու վրայ եղաւ: — Չէ տղաս, ատանկ բան մի գրուցեր. սիրտ ըրէ գնա հարցուր ըսածներս, ու աղէկ մ'ալ նայէ վրան, մտքով ալ դարձիր քու վրադ նայէ, և շնորհակալ եղիր Աստուծոյ՝ որ գքեզ ողջ առողջ պահեր է ու աս կերպ խեղճութեան մէջ ալ չէ ձգեր: Աս ըսելով կ'առնէ հայրը զաւակը ու կը մօտենան խեղճ աղքատին, որ դողդողալով ու խեղճութիւնը ցուցնելով օգնութիւն կը խնդրէր անոնցմէ: Հայրը զաւակին կ'ըսէ. Հարցուր տղաս, աղքատին, թէ ինչէն ատանկ եղեր է. ու ինչ բանի կարօտութիւն ունի. վասն զի ասանկներուն ողորմիլը՝ ու իրենց կարօտութեան օգնելը, Աստուծոյ մէկմէկ մեծ զոհ ընել է: — Խիստ բարի, հայր, կ'ըսէ զաւակը, ու կը դառնայ աղքատին կը

հարցընէ. խեղճուկ եղբայր, ինչէն ատանկ եղեր ես, ինչ բանի կարօտութիւն ունիս. հայրս կ'ուզէ քեզի օգնել. ինչ բանի պէտք ունիս նէ գրուցէ՛մի պահեր: Այն ատեն աղքատը կը դառնայ հառաչանքով մը կ'ըսէ. Ո՛վ զթասիրտ մարդիկ, Աստուած զձեզ զըրկեց ինձի. ես ձեզի պէս ողջ առողջ մարդ էի. ետեւէս առջևէս ծառաներ կ'երթային կու գային. վրաս հիւանդութիւն մ'եկաւ. իրեք տարի անկողնէն չկրցայ ելլալ. բոլոր ունեցածս բռնիչկներուն տուի, ամենին օգուտ մը չգտնալէս վերջը՝ վրաս խոցեր ելան. երկու տարի է ահա աս վէրքերուն մէջը կը չարչարուիմ. իմ ստակիս բարեկամները պտակիս հետ մէկտեղ ինձմէն փախան. ես ասանկ խեղճ մնալովս՝ ոտքը ձեռքը բռնող մէկ մուրացկան մը գտայ որ առտու իրիկուն զիս հոս կը բերէ ճամբուն վրայ կը ձգէ ու կը տանի իր խըցիկը. վասն զի խոցերուս պատճառաւ քայել ալ չեմ կրնար. անցնող դարձողներէն ինչ որ ձեռքս կ'ինկնայ հացիկ կ'առնեմ կ'ուտեմ, ու ան աղքատին ալ ձեռքէս եկածին չափ կ'օգնեմ: Այսօր դուն եղար առջինը, որ ինձի կը հարցընես, թէ ինչ կարօտութիւն ունիմ. շատ բանի, տէր իմ, բայց ամենէն առաջ քիչ մը սպեղանի, որ վերքերուս քսելով կարելի է թէ քիչ մը բժշկուիմ:

Աս խեղճին խօսքերէն տղուն սիրտը չգիմանալով հօրը կ'ըսէ. Հայր, ինչ ընենք ասոր որ ըլնանայ մեզի պէս ըլլայ: Աս ըսելով արցունքը չէր կրնար բռնել. Հայրը, Մի լար, որդեակ, կ'ըսէ, գնա դեղափաճառը հոս կանչէ, որ անոր յանձնենք աս խեղճը հոգալու: Արցունքը սրբելով կ'երթայ կը բերէ դեղափաճառը. ու հայրը անոր յանձնելով ամեն պէտք եղած բաները հոգալու, քիչ մ'ալ ողորմութիւն տալով՝ կ'երթան տեղերնին: Ամիս մը չանցնիր մարդը բոլորովին ըլնանալով՝ կ'երթայ իրեն ողորմածին տունը կը գրտնէ, ինչուան գետին երկրպագութիւն ընելով շնորհակալ կ'ըլլայ անոնց, ու